

KATTA ASHULA JANRINING IJROCHILIK XUSUSIYATLARI

Umarova Gulshan Omonovna,
O‘zDSMI, “Milliy qo‘shiqchilik” kafedrası o‘qituvchisi.

Аннотация:

В данной статье представлено научное мнение об исполнительских особенностях жанра катта ашула, который считается одним из традиционных узбекских песенных жанров, характерных для Ферганской долины.

Ключевые слова: Катта ашула, Ферганская долина, выступление, исполнитель, певец, народ.

Abstract:

This article presents a scientific opinion on the performance features of the big song genre, which is considered one of the traditional Uzbek song genres characteristic of the Ferghana Valley.

Keywords: Katta ashula, Ferghana Valley, performance, performer, singer, people.

O‘zbek mumtoz musiqasi, o‘zbek san’ati juda qadimiy ildizlarga borib taqaladi. Xuddi shunday katta ashula janri juda qadimiy san’at turlaridan bo‘lib, uning kelib chiqishi hozirgi kunda mutaxassislar o‘rtasida ko‘plab baxs va munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Ba’zi musiqashunoslar bu janrni “diniy mazmundagi musiqalar bilan bog‘liq” desa, boshqalari esa “katta ashulachilik she’rlarni baland ovozda, yuqori pardada kuylash orqali vujudga kelgan”, deydi. Mutaxassislar orasida ushbu san’atni qadimda kambag‘alchilik davrlarda paydo bo‘lgan bo‘lib, uni musiqiy sozlarni sotib olishga qurbi yetmagan baland ovozli xonandalarning san’ati, deguvchilar ham bor.

Ayrim san’atkor yoshlarimiz katta ashula deganda, g‘azalning biror bir kuyga tartibsiz ravishda solingan, usulsiz ravishda badihali kuylanadigan ohangni katta ashula deb nomlashga urinishyapti. Achinarlisi, ko‘pchilik bu qorishiqni katta ashula deb qabul qilmoqdalar. Aslida esa katta ashula ma’lum mezon va qonuniyatlarga asoslangan mustaqil va yetuk bir san’at turi bo‘lib, Toshkent–Farg‘ona musiqa maktabining alohida yo‘nalishi hisoblanadi. Bu nafis san’atni yaxshi biladigan, mukammal egallagan ustozlardan o‘rganish, targ‘ib etish va shu yo‘lda yangi namunalarni ijod etish eng muhim vazifalardan biri.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlariga kelib, xonandalik amaliyoti ham Hofizlik bilan bog‘liq atama musiqa san’atining ustozona shakli ijrochilari orasida ommalasha boshlandi. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysida katta ashula ijrochilari faoliyati doirasida munosib o‘rnini topadi. Ustoz darajasidagi xar bir mohir xonanda - ashulachilar xalq orasida muxlislari

tomonidan “Hofiz” deb yuritish ommalashdi. Ungacha mumtoz xonandalar “Savtxon”, “Nasrxon” yoki “Nasrchi”, “Mug‘anniy”, “Go‘yanda” nomlarida atalib kelinganligi sir emas. Shu davrdan boshlab O‘zbekistonning har bir vohalarida o‘ziga xos lokal xususiyatlarni o‘zida mujassam etgan ijrochilik an‘analari rasm bo‘ldi va bu an‘ananing ijrochilari “Hofiz” deb yuritila boshlandi. Har bir vohada, o‘zining lokal ahamiyat kasb etuvchi hofizlari shakllandilar. Albatta bu jarayon mahalliy va shaxsiy ijrochilik uslublari negizida yuzaga kelgan.

“Hofiz” nomi bilan yuritilgan xonandalarning tarixda qancha o‘tganliklari, ijrochilik an‘analari, ijro talqini xususiyatlari kabi jihatlarini izohlash mushkul. Chunki, aniq tarixiy ma‘lumotlar va talabga javob beruvchi mos asarlar va dalillar hozircha yetarli emas. O‘tmish shoirlarining nazmiy va nasriy asarlarida keltirilgan ma‘lumotlar zamondosh san‘at namoyandalari, xonanda-hofizlarning xalq orasida mashhur bo‘lganliklarini bildiradi.

Ma‘lum bir musiqiy asar uch xil ko‘rinishda mavjud bo‘ladi. Birinchisi nota va g‘azal matni, ya‘ni yozuv asosida bo‘lsa, ikkinchisi, ijrochi tomonidan talqin qilingan jonli ijroda va uchinchisi, tinglovchining hayotiy tajribasi (sama’–samo) va badiiy obrazlarning u tomonidan qabul qilinishi natijasida asarni haqiqiy ijro jarayoni amalga oshiriladi.

Musiqiy asar, maqom mumtoz ashulani ijro qilish faqat o‘sha bastakor yoki kompozitor notaga tushirgan fikru-hayollarining talqini bo‘libgina qolmasdan, ijrochi uchun o‘ta murakkab jismoniy va ruhiy kechinmalardan iborat jarayondir.

Ijro badiiy jihatdan yuksak bo‘lishi uchun unda xonandaning diqqati, sezgisi, idroki, tafakkuri, tasavvuri va emotsiyasi (his-tuyg‘u va hayajon) va eng asosiysi ovoz ruhiyati faol ishtirok etishi zarur. Bundan tashqari uning shaxsiy ovoz sifati, tembrining go‘zal va boyligi, pardalarning (intonatsiya) tozaligi, musiqiy qobiliyati va iqtidori, quvnoqligi va jo‘shqinligi, dunyoqarashi va erkin fikrlashi, xarakteri va mintaliteti aks etmog‘i lozim. Ushbu shaxsiy sifatlarning barchasi inson ruhiyatining o‘ziga xos xususiyati, badiiy-ijrochilik ijodining tarkibiy qismi bo‘lib, hali yaxshi tadqiq qilinmagan musiqiy (psixologiya) ruhshunoslik sohasiga aloqadordir.

Inson faoliyatining barcha turlarida bo‘lgani kabi, diqqat musiqa san‘atida ijrochining hissiy, intellektual, harakatga keluvchi jarayonlardagi faoliyat samaradorligining muhim shartidir. Musiqiy faoliyatning barcha turlari diqqat bilan bog‘liq bo‘lib, ayniqsa jamoa shaklida ijro qilishda u juda muhimdir. Ya‘ni ansambl bo‘lib kuylashdan avval musiqa rahbari (doira, chang cho‘pi)ning ko‘tarilgan qo‘llari, avtakt, yakkaxon va jo‘rnavor-jo‘rovoz o‘rtasidagi ishora va harakatlarning hammasi musiqada diqqat deb ataladi.

Ayniqsa an‘anaviy xonandalar jismoniy va ruhiy jihatlarining barcha tomonlarini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, ijro jarayonida ashulachining murakkab markaziy asab tizimi, butun sezgi a‘zolari, ko‘rish, eshitish, xotira, harakat mayllari, musiqiy-estetik tasavvurlari va aqliy faoliyatining bir-biriga bog‘langan, mujassam holda chiroyli kuylashda qatnashishini guvohi bo‘lamiz. Bulardan sezgi-inson organizmi tomonidan eshitish, ko‘rish, hid bilish, tana sezgisi, ta‘m bilish va h.k. a‘zolari orqali moddiy dunyoni anglaydi.

Bu murakkab jarayonda xonandaning aql-idroki va ruhiy faoliyati kuylashga qaratilgan bo'lib, u o'z ovozi va yonidagi hamnafaslari ijrosi yoki jo'rnavoz chalayotgan musiqiy tovushlarni eshitishi, nota matni yoki boshliq harakatini ko'rishi, parda, tessitura, sakrash va avjlarni ovoz apparatida his qilishi, sezishi natijasida bosh miyaga axborot yetadi. Narsalar yoki hodisalarning sezgi a'zolariga bevosita ta'siri orqali ongimizda aks etishiga idrok deyiladi. Sezgida predmetning alohida qismlari, idrokda esa predmetning barcha tarkibiy qismlari bir butunlikda his qilinadi. O'z ijrosini eshitgan xonanda tajribasiga tayanib uni tahlil qiladi va umumlashtirgan holda xulosa yasab xatolarini tuzatish uchun qarshi harakatga shaylanadi. Ammo umumlashtirish va xulosa yasash uchun inson fikrlashi, mushohada va mulohaza qilishi zarur. Bu tafakkurning vazifasi bo'lib, Tafakkur–ob'ektiv borliqning fikrda, mushohada va aqlda uning tahlili va sintezi bilan aks etish jarayonidir. U oliy miyaning eng yuqori mahsuli bo'lib, idrokdan farqli o'laroq, narsalarning chuqur mohiyati va mazmunini aks ettiradi. An'anaviy xonandalikda buni uch bosqichda ko'rish mumkin. Xonanda dastlab ko'rish, eshitish, ovoz apparati va ichki tuyg'u bilan his qilish va boshqa sezgilari orqali asarni bir butun holda (she'ri, g'azali, uslubi, xarakteri, asosiy matni, tonligi, va h.k.) anglaydi va har xil mayda jihatlarini aniqlashga intilmaydi. Ikkinchi bosqichda o'z ijrochilik fikrini amalga oshirish uchun turli ijro uslublarni qo'llagan holda ovozning sadolanishi, so'zlar talaffuzi, og'iz artikulyasiyasi, bo'g'inlar bo'linishi, metroritm, sur'at, agogika, dinamika va ashula jumllariga aniqlik kiritadi. Qisqasi har bir asar bo'lagi ustida qunt bilan alohida ishlaydi. Uchinchi bosqich ijodiy jarayonning murakkab pag'onasi bo'lib, bunda ijrochi ko'rish, eshitib kuylash, sezgi harakat omillariga va ikkinchi bosqichda o'z tajribasidan o'tkazgan amaliyotiga tayangan holda asarni to'liq va pishiq tahlil qilingan va umumlashgan shaklini bir butun holda tasavvur etadi. Tasavvur bilimning ibtidosi bo'lib, bosh miyada (analiz va sintez asosida) hosil bo'ladi va tafakkurdan farqli o'laroq ijrochi hayolida oldindan aks etadigan tushunchalar tizimi bo'lib, badiiy ijodiyotning barcha turlariga xosdir. Tasavvurda inikos aks etib bosh miyaga axborot etgandan keyin bosh miya orqali buyruq beriladi va vujud reflektorlarning turtkisi ya'ni to'xtash va yo'nalish harakatlari boshlanadi. Reflektorlarga javob tariqasida ijro harakatlari va boshqa signal tizimlari ishga tushadi.

Bunda xonanda tayyor bo'lgan ashulani qanday talqinda kuylashi va uning obrazlarini hayolida tasavvur qiladi va ongida qanday shakllangan bo'lsa shundayligicha tinglovchiga taqdim etadi.

Musiqani badiiy anglash va tushunib yetishda musiqiy tasavvur jarayoni asos sifatida xizmat qiladi. Tajribali tinglovchining tasavvurida faqat jaranglab turgan tovushlar yig'indisi yoki ashulachi ovozigina eshilib qolmasdan undan keyin keladigan ohanglar, g'azal so'zlari, kuy harakati, lad o'zgarishi, ma'lum ma'no beruvchi mavzu ham aks etadi.

Inson ruhiyatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri his, tuyg'u va hayajon (emotsiya)dir. Kishi o'zining hayotiy faoliyati jarayonida atrofini o'rab turgan moddiy borliq bilan doimo muloqotda bo'ladi. Buning natijasida shodu–xurramlik, qayg'u va g'am, to'liqlanish va

hayajon, mag'rurlik va iftixor, jahl va g'azab, hayratlanish, xafa bo'lish kabi boshqa ko'plab mayil va tuyg'ular (ob'ektiv dunyoga sub'ektiv munosabat kechinmalari) insonning emotsional his-hayajon holatini ifodalaydi.

Xonandaning ijrochilik amaliyotida intellektual va estetik, ya'ni eng nozik va go'zal oliy nafosat emotsiya shakllanadi. Ushbu his tuyg'ular xonanda ijrochilik faoliyatida o'z oldiga aniq maqsad qo'yib ongli ravishda turli vosita va yo'llardan foydalangan holda maqomlar va mumtoz asarlardagi badiiy obrazni ochib berish uchun xizmat qiladi.

Pardani his etish ham ijrochining musiqaviy mahorati, talqin sifatlarini namoyish etuvchi omil hisoblanadi. Bu omil hofizning eng muhim jihatlaridan biri, ya'ni tinglash qobiliyatining benuqson bo'lishini taqozo etadi. Har bir ijrochining pardani to'g'ri his etish va talqin etishi uning ma'naviy dunyosi, bilim va amaliy ijro ko'nikmalari bilan bog'liqdir. Hofizning ma'naviy dunyosi qanchalik boy bo'lsa, uning ijrosi shunchalik jozibali, sof va rang-barang bo'ladi. U qanchalik an'ana va boy tajribaga ega bo'lsa, talqin etayotgan musiqiy ohanglarini shunchalik ishonarli, chuqur tushungan holda, teran his etib, barcha imkoniyatlari doirasida mazmunli tarannum (ifoda) etadi. Bu omil ham hofizning ilmi va bilimi darajasi bilan xarakterlanadi. Lekin, bu o'rinda ijrochining muntazam tarzda turli xarakterdagi musiqa namunalarini amaliy tinglash va kuylash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Har qanday xonanda yoki hofizning musiqani, pardani mantiqan to'g'ri his etishi, undagi sezgi a'zolarida o'ziga xos amaliy tushuncha borligidan dalolatdir. Avvalo, uning sezgi a'zolariga ta'sir etish maqsadida - unda ichki his (intuitsiya)si uyg'onadi. Ong orqali ta'sir etish jarayoni esa so'z vositasida turli ma'lumotlarni unga yetkazish bilan xarakterlanadi. Nihoyat, muntazam va davomiy tinglashlar oqibatida, amaliy urinishlar ijrochining his etish qobiliyatini rivojlantiradi. Lekin, hofizlikda ovoz talqini, aniq his etib, to'g'ri parda va ohangda ijro etish uning ongi bilan bogliq bo'lsa, eshitish qobiliyatining mukammalligi ham shu bilan bir vaqtda muhim ekanligini namoyon etadi. Shu bois bo'lsa kerak xonandalik amaliyotida ma'lum pardadan aytish an'anasi shakllangan. Eng muhim pardalarning nomi mavjud bo'lib, qaysi pardadan (tovushdan) boshlashni oldindan aniqlab olish odat tusiga aylangan. Masalan, katta ashula yoki boshqa janrlarda parda tushunchasi katta ahamiyat kasb etgan.

Katta ashula ijrochilik jarayonining jismoniy va ruhiy asoslarini chuqur o'rganish bo'lg'usi xonanda, o'qituvchi va tarbiyachi uchun juda muhim shartlardan biridir.

Katta ashula ijro etishga jazm etgan xonandaning ovoz ruhiyatiga ham e'tibor berish darkor. Ovoz ruhiyati deganda biz uning tembri, yo'g'on yoki nozikligi, harakatchanligi yoki og'irligi, jarangdorligi yoki tuntligi, kuchliligi yoki kuchsizligi hamda rang-barangligini ko'zda tutamiz. Inson ovozi ruhiyati qanday bo'lsa uning harakteri ham shunday bo'ladi. Ya'ni, inson ruhiyati ovoz ruhiyati bilan mos keladi. Masalan, inson og'ir, bosiq, beg'am bo'lsa, bunday kishilar ovozlari pastroq va dramatik harakterga ega bo'ladi. Chaqqon, doim shoshilib yuradigan, jaxldor xonandalarning ovozlari esa yuqoriroq bo'lib, lirik harakterga ega bo'ladi. Lekin ko'rinishdan o'zi og'ir-bosiq bo'la turib, ovozi lirik tenor xonandalarni ham uchratish mumkin.

Yoki aksincha, sho‘x, shovqin–suronli xonandalarning ovozlari dramatik bariton yoki bas ovozli bo‘lishlari mumkin. Bu holat faqat o‘ndan bir qismiginasini tashkil etadi.

Kimki xonandalikni o‘rganmoqchi bo‘lsa, albatta o‘zining daslabki ijodlaridanoq ovozinining ruhiyati va qaysi turga mansub ekanligini aniqlab olmog‘i lozimdir. Buning uchun ikkita ovoz bo‘yicha mutaxassis o‘qituvchi va bir shifokor ya‘ni, otorinolaringolog kabi mutaxassislardan hay‘at tuzilib, tekshirilmog‘i shart. Bu hay‘at a‘zolari asosan bo‘lajak xonandani uch xil iqtidoriga baxo berishadi: birinchisi; eshitish qobiliyati, ikkinchisi; ovozning ko‘lami yoki kaysi turga mansub ekanligini aniqlash, uchinchisi; ovoz apparati, nafas va eshitish tizimini kasalliklardan xoli, sog‘lom ekanligini tekshirish. Daslabki ikki tekshiruv natijasini ya‘ni, eshitish qobiliyati va ovoz turini xonanda mutaxassislar aytib berishlari lozim. Ovoz apparati, nafas va eshitish a‘zolari tashxisini esa shifokor otorinolaringolog aniqlashi ko‘zda tutiladi. Ovoz ruhiyatini, qaysi turga mansub ekanligini bir ko‘rishda aniqlash qiyin albatta. Qayta tekshiruvlardan hamda shifokorning tashxisidan so‘ng aniq bir xulosaga kelish mumkin.

Ma‘lumki ovoz qanchalik yo‘g‘on bo‘lsa, tovush hosil qilishda yutqin harakati shunchalik ko‘payadi va ovoz paylarining baquvvatligi seziladi. Ovoz qanchalik baland bo‘lsa aksincha ovoz paylari shunchalik ingichka va yutqin nozik bo‘ladi.

Har bir xonanda o‘z ovoz tessiturasini ya‘ni, turini faoliyatining daslabki pog‘onalaridanoq aniqlab olishi lozim. Aks holda tovush sifatini buzish kabi salbiy holatlarga olib keladi. Agar ovoz baland bo‘lsa past pardalarni ijrosiga harakat qilish besamardir. Aytaylik ovoz past bo‘lsa yuqori pardalarga chiranib chiqish ovoz paylarini zo‘riqtirish orqali oqibatda buzilishiga olib keladi. Hayotda bu kabi ovoz sifatini buzib qo‘yish hollarining ko‘plab misollarini keltirishimiz mumkin.

Ovozlarni turga ajratish har qanday bilimdon ustoz uchun ham qiyin kechadi. Masalan: bir o‘quvchini ovozi u yoki bu turga mansub ekanligini aytish uchun avvalo ovozning tembriga ya‘ni, ovozning rangiga e‘tibor beriladi. So‘ngra uning ko‘lamiga nisbatan ovozlar turlarga ajratiladi. Ba‘zida shunday ovozlar uchraydiki, tembr jihatidan yo‘g‘on ya‘ni, bariton bo‘lsa-da, ko‘lam jihatidan ovozinining yuqori pardalari tenor kabi bo‘ladi, yoki ovozi mayin yumshoqligi tenorlar singari bo‘lsa ham ko‘lami kichikrok ya‘ni, yuqori pardalarni ijro eta olmasligi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Begmatov S. Hofizlik san‘ati. Toshkent, 2007.
2. Matyoqubov O. Maqomot. Toshkent: “Musika”, 2004.
3. Matyoqubov O. Og‘zaki professional musiqa asoslariga kirish. Toshkent: “O‘qituvchi”, 1983.
4. Mamadaliev Fattohhon. Milliy musiqa ijrochiligi masalalari. Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2001.

5. Mulla Bekjon Rahmon o'g'li, Muhammad Yusuf Devonzoda. Xorazm musiqiy tarixchasi. Toshkent: 1998.
6. Nazarov A. Farobiy va Ibn Sino musiqiy ritmika xususida. Toshkent: "G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti", 1995.
7. Oyxo'jaeva Sh. Maqom taronalari. Toshkent. 2011.
8. Rajabiy Yunus. Muzika merosimizga bir nazar. Toshkent: "G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti", 1978.

